

The Little BIG BAOBAB Book

Bugu Thukhu Ya Muvhuyu Muhulu

Dr Sarah Venter

Datumbu thihi: Luhuhu 2016

Datumbu mbili: Thangule 2019

Vhabveledzi: Baobab Foundation
sarah@ecoproducts.co.za

Vhañwali: Dr Sarah Venter (PhD), Nicky Michell

Vhaṭoli: Nina Geraghty, Peta Jones

U isela Tshivendani: Dr Nancy Mutshaeni na
Fhedzisani Mutshaeni

Nyolo: Laura van Zyl

Zwifanyiso: Sarah Venter, Heike Pander,
Diane Mayne, Laura van Zyl,
Vanessa Bristow, Trevor Morgan,
Greg Cameren, Colin Bristow

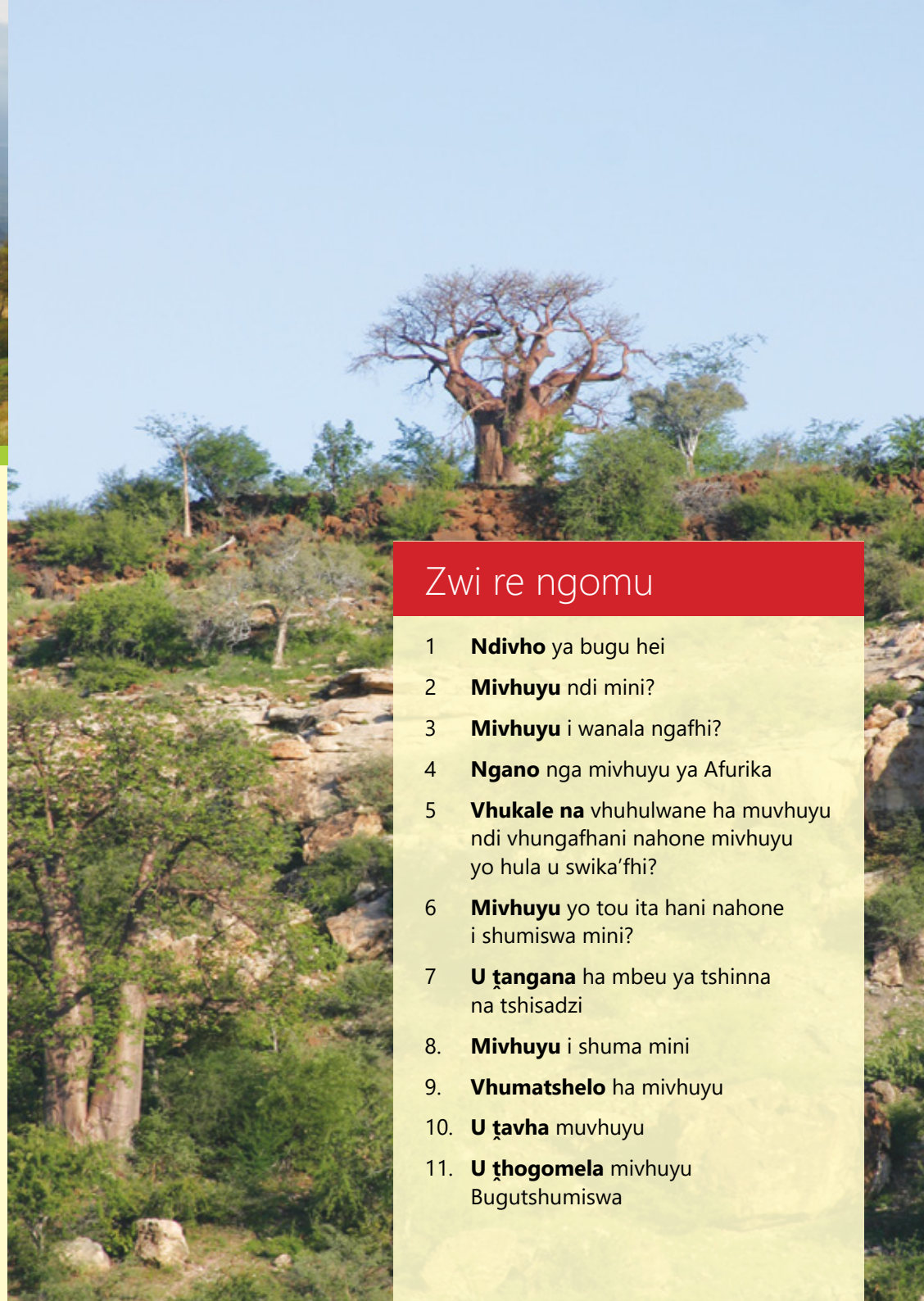

DR SARAH VENTER

Maambiwa a bvaho kha Dr Sarah Venter:

Bugu hei yo vha ṭhuthuwedzo ya mushumo wa ngudo dzanga dza vhudokotela. Ndo pfa uri mafhungo a ṭhodisiso dza mabambiri o gandiswaho na ṭhesisi a dzi koni u swikelelwa nga vthathu vhoṭhe. Zwo ralo-vho kha Vhavenḁa vthane vha vha tsinisa na miri ya mivhuyu ya Afurika Tshipembe. Ndo shumisana vho havha vthathu musi ndi tshi khou ita ṭhodisiso nga ha mivhuyu na musi ndi tshi ita uri mbuyu dzi vhe ṇḁila ine vhafumakadzi vha mahayani vha nga kona u ḁiitela masheleni. Bugu iyi ya Tshivendḁa i ḁo iswa kha zwitshavha na zwikoloni. Ndi fulufhela uri muñwe na muñwe u ḁo guda uri muvhuyu ndi muri wa ndeme a takalelavho na u vhlunga muri hoyu wa ndeme.

Zwi re ngomu

- 1 **Ndivho** ya bugu hei
- 2 **Mivhuyu** ndi mini?
- 3 **Mivhuyu** i wanala ngafhi?
- 4 **Ngano** nga mivhuyu ya Afurika
- 5 **Vhukale na** vhuhulwane ha muvhuyu ndi vhungafhani nahone mivhuyu yo hula u swika'fhi?
- 6 **Mivhuyu** yo tou ita hani nahone i shumiswa mini?
- 7 **U ṭangana** ha mbeu ya tshinna na tshisadzi
8. **Mivhuyu** i shuma mini
9. **Vhumatshelo** ha mivhuyu
10. **U ṭavha** muvhuyu
11. **U ṭhogomela** mivhuyu Bugutshumiswa

1. Ndivho ya bugu hei

Ndivho ya bugu hei ndi u nea vhavhali mbuno nga ndila yo leluwaho nahone i takadzaho nga ha mivhuyu ya Afurika. I dovha ya sumbedza na zwifanyiso zwa heyi mivhuyu. Bugu hei i sumbedzavho na ndeme ya mivhuyu kha vhutshilo ha vhathu vha mahayani na u eletshedza ndila dzine vha nga vhulunga na u thogomela mivhuyu.

2. Mivhuyu ndi mini?

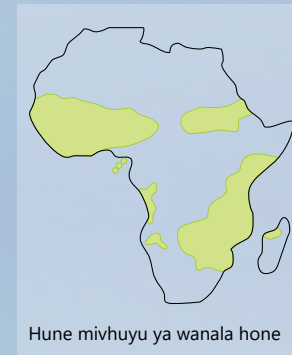
Muvhuyu wa Afurika, u divhiwaho nga uri *Adonsonia digitata*, ndi wone muri wa kalesa u tshilaho Afurika. Naho i tshi tshila fhethu ho omaho, i a kona u tshila u fhirisa miri yothe na zwipuka mivhuyu i a kona u vhulunga maqi manzhi kha yone ine. matsinde a miri hei ndi madenya vhunga maqi a tshi dzula henefho. Miri iyi i dala u fhirisa kha mashango ane ya wanala hone.

Dzina ili muvhuyu, li bva kha "buhobab" (ipfi la tshiarabu li ambaho u vha na mbeu nnzhi). Dzina ili lo shumiswa kha sentshuwari nnzhi ngei Cairo. Lo shumiswa nga vharengisi vhe vha vha vha tshi rengisa mbuyu dze dza vha dzi tshi bva Tshipembe ha Afurika.

Afurika lothe, mivhuyu i shumiswa nga ndila dzo fhambanaho. Hune ya wanala, i a kona u tika vhathu kha zwa mvelele na mutakalo. Mivhuyu i a shumiswa sa mishonga ya u ilafha.

3. Mivhuyu i wanala ngafhi?

Mivhuyu yo thoma u wanala ngei Vhukovhela ha Afurika minwahani ya milioni yo fhiraho. Ya kona ha u phadlala kha zwinwe zwipida zwa shango ngei Madagascar hu na tshaka dza rathi dza shango lothe. Luwe lushaka lwa muvhuyu, *Adansonia gregarii*, lu wanala Australia. Henefha uyu muvhuyu u vhidzwa "Boab". Muvhuyu wa Afurika ndi wone wo dlesaho wa dovha wa phadlala na dzhangho. Ngeno thungo ya Tshipembe mivhuyu i wanalesa kha phurovintsi ya Limpopo, Afurika Tshipembe. Mivhuyu i dovha hafhu ya wanala ngei Eritrea Devhula ha Afurika.

Mivhuyu i phadlala ngei Vhukovhela (West across the Savanna areas of Afrika). U wanala ha mivhuyu iyi fhethu ho fhambanaho zwi sumbedza u kona ha miri iyi u kondelela thempheretsha dzo fhambanaho, mvula na mavu o fhambanaho. Vhathu vho dzhia vhukando havhudi ha u ita uri miri iyi i dale, kha zwiliwa, mpho kana u l tavha musu vha tshi khou tshimbila. Mapfene na ndou na dzone dzo phadaladza mbeu nga ndou na dzone dzo phadaladza mbeu nga kha malaṭwa vhunga dzi tshi la mbuyu.

4. Ngano nga mivhuyu ya Afurika

Mivhuyu i na tshipiḁa tshihulu kha mvelele ya tshaka nnzhi dza Afurika. Dzi ambelwa zwinzhi nga ha maanḁa a zwa muya, mafhungo manzi o lukwa nga ha heimiri. I ambelwa uri i aluwa i yela fhasi na midzi i re muyani. "Upside down tree".

Hu na mafhungo a uri nga tshifhinga tsha tsiko, Mudzimu vho ṭavha muvhuyu ngei Congo Basin. Muvhuyu wa si takale wa gungulela uri afho fhethu hu a fhisesa. Mudzimu a u dzhia a u isa kha thavha dza nṭha dza Ruwenzonri mivhuyu ya dovha ya gwalabela uri ho vha hu tshi vho rotholesa na khuli. Mudzimu a isa iyi miri sogani ḁa Sahara he ha ḁivhelwa uri hu ḁo dudela. Mivhuyu ya ḁi dovha u gwalabela uri ho vha hu tshi khou fhisesa nahone ho oma. Mudzimu a dinalea a mbo ḁi posa mbeu o furaleta shango mbeu ya wa yo ima nga ṭhoho.

Mafhungo a uri maḁi a nga bviswa hani kha tsinde ḁa muvhuyu na one a a ḁivhea. Lunwe lungano lu ri arali bommbi ya dzheniswa kha tsinde ḁa muvhuyu maḁi a nga bva. Hone-ha mafhungo aya a si ngoho!

"MURI WA SAGOLE"

5. Vhukale na vhuhulwane ha muvhuyu ndi vhungafhani nahone mivhuyu yo hula u swika'fhi?

Vhorasaintsi vha shumisa carbon dating u kala miṁwaha ya muvhuyu. Mivhuyu ya kale i na dindi vhukati zwenezwo vhorasaintsi vha shumisa thanda yo salaho kha tsinde u kala vhukale ha muri.

Mufhuyu wa kalesa une zwa zwino wo no wa ndi "Glencoe" we wa vha u nṁḁa nyana ha Hoedspruit kha Phurovintsi ya Limpopo, Afurika Tshipembe. Uyo muri u pfi u na miṁwaha i anganyelwaho 1 800.

Miṁwe mivhuyu mihulwanesa i kha Phurovintsi ya Limpopo. Iyi mivhuyu i vhidzwa "Sagole" ine vhukale hayo na vho miṁwaha ya 1 200, vhulapfu ha vha mimnithara ya 22, vhuphara ya vha mimithara ya 33. Hoyu ndi muri muhulwanesa kha shango ḁoṭhe.

Muvhuyu muhulwane wa vhuvhili ndi "Sunland" une wa anganyelwa miṁwaha ya 1 060. U na matsinde mavhili nahone vhuphara hawo ndi mithara dza 34.11. Vhulapfu ndi mithara dza 19.

6. Mivhuyu yo tou ita hani nahone i shumiswa mini?

MBUYU NTHA HA MURI

MBUYU YO VHIBVAHO YO VULEA

Mutshelo

Mutshelo (mbuyu) u na gwangwa lidenya, nahone uyo mutshelo u dovha wa putelwa nga zwi ngaho mavhudzi a velvet. Mbuyu dzi nga vha tshipulumbu kana tshipulumbu tshi no nga tshi na thodzi. Mbuyu khulwane dzi nga kona u lemela kilogiramu dzi padaho mbili, wonoyo mutshelo wa vha na mbeu dzi fhiraho 400. Mutshelo (mbuyu) mutuku u nga lingana na apula ngeno mbeu dzi re khawo dzi tshi nga vha dzi si nnzhi. Ngomu kha gwangwa hu na luphuse lutshena lwo omaho lune mbeu ya dzula khalwo. Nga nthani ha ulu luphuse, mbuyu dzi dihua sa mutshelo wa nthesa wa Afurika vhunga wo dalesa vithamini na minerala.

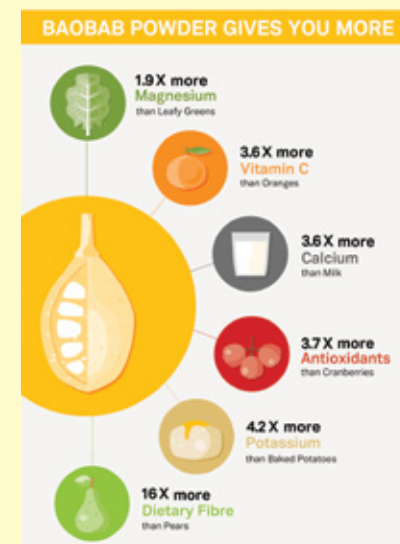
Uyu mutshelo u dzhia minwedzi mina u swika kha mitanu uri i vhibve uri i kone na u wela mavuni i kwashiwe nga vhathu na mapfene uri vha kone u la.

Lupuse lwa mutshelo

Ulu lupuse (powder) lwo di shumiswa sa tshiliwa tsha pfushi Afurika tshifhinga tshilapfu. Naho mutshelo wo vha u sa tou divhea kha la Egipta, mutshelo uyu wo vha u tshi divhiwa kha Vhaegipita vha kale. Hu di vha na mafhungo a uri mbuuyu dzo vha dzi tshi wanala mavhidani (tombs) a Vhaegipita.

Lupuse ulu lu a dungelela, lwa vha na munukhelelo wa tshikavhahve. Muthu a tshi la lupuse ulu lu nga Cream of tartar. Lupuse ulu lu na pfushi na calcium, magnesium na vithamini C ine ya vha yone yo dalesaho. Mbuyu dzi divhelwa u vha tshiko tshihulwane tsha vithamini C na Calcium kha shango lothe. Lupuse ulu lwa muvhuyu lu na Photozhiamu, Ayoni na Masephenene (fibre) zwine zwa vha zwa ndeme kha mutakalo wa muthu. Zwenenzwo zwi ita uri lupuse ulu lu divhee sa tshiliwa tsha ndeme kha shango lothe.

Lupuse ulu lwa muvhuyu lu a kona u liwa lu lwothe kana lwa shelwa kha zwinwiwa kana zwiliwa. Vhathu vhanzhi vhane vha dzula fhethu ho dalaho mivhuyu vha tanganyisa lupuse na ma di vha bveledza tshinwiwa tshavhudi, kana vha shela lupuse kha mafhi, vha ita yogathi, kana vha shela lupuse ulu musi vha tshi khou bika vhuswa u itela muthetshelo wavhudi. ngei Vhubvaquvha ha Afurika, lupuse ulu lwa mbuyu lu a shumiswa u denyefhadza swobo.

Muri wa Kremetart ndi mini?

Vhatshena vha Afurika Tshipembe vho vha vha tshi tenda uri mbuyu dzo dadzwa nga lupuse lu no pfi cream of tartar. Ulu luphuse ndi lutshena nahone lwe lwa vha lu tshi shumiswa na kha u bveledza waini. Luphuse ulu lu na mishumo minzhi musi hu tshi lugiswa zwiliwa nga nthani ha u dungelela ha uyu mutshelo wavhudi wa mbuyu. Ndi ngazwo muvhuyu u tshi vhidzwa uri ndi kremetartboom (nga avha vha ambaho luambo lwa Tshivhuru).

Mbeu

Mbeu idzi dzi na muvhala wa buraweni nahone dzi nga tswio. vhulapfu hadzo vhu nga vha senthimitha nthihi, nahone dzo putelwa nga vhukati hu tete hu re na mudifhelelo wa nduhu (soft nutty flavoured centre). Dzi a shumiswa sa zwiḽiwa zwa mvelele. Ole (mapfura) i bvaho kha mbeu dzenedzi, a shumiswa sa zwiḽolo.

MBEU DZA MUVHUYU

Ole ya muvhuyu – Tshiphiri tsho dzumbamaho tsha Afurika

Mbeu ya muvhuyu l na ole ṭhukhuṭhukhu ine musi yo pwaṭulwa ya kona u shumiswa sa mapfura a u dola. Ole hei i a shumiswa kha vha indasitiri dza zwiḽolo u ita mapfura a u dola muvhili na a mavhudzi. Ole hei yo pfuma omega6 na 9 na one mapfura. Musi ole yo no bva makwati o salaho a vha a na pfushi lune a a shumiswa sa zwiḽiwa zwa zwifuwo. Mbeu hei l na pfushi, yo pfuma phurotheini na phothesiamu. Hone ha dzi tea u bikiwa uri dzi kone u ḽiwa.

WHAT DO I USE BAOBAB OIL FOR?

MAṬARI A MUVHUYU

ḽI LUVHA ḽA MUVHUYU NA MUDZI WAḽO

Maṭari

Maṭari a na zwiṭari zwi no nga minwe zwiṇa u swika kha zwiṭanu na zwiṇa (zwa ṭahe). Mabuli a u fema, (stomata) nga fhasi ha ṭari ndi mahulwane u fhira a miṇwe miri, a itisaha uri maḡi a be nga Vhunzhi. U lafha izwi, maṭari a a wa nga zwifhinga zwa musi ho oma. Nga zwifhinga zwa mvula, hu vha na maṭari manzhi kha mivhuyu. Maṭari a vha hone lwa tshifhinga tsha miṇwedzi miṭanu. Afurika Tshipembe hezwi zwi itea nga ṇwedzi wa Lara u swika Ṭhafamuhwe.

Maluvha

Maluvha ndi mahulwane, a na muvhala mutshena. A dovha hafhu a vha na munukho u pfalaho. Haya maluvha a vha hone zwenezwi nga

zwifhinga zwa musi mvula dzi tsini na u na kana dzi tshi khou na (Lara u swika Phando). Mudzi (bud) wa ḽiluvha u nga lingana na bola ya golofu nahone ḽi a putelwa nga ḽeyara yo khwaṭhaho, u itela u ḽi tsireledza. ḽiluvha heḽi ḽi fhedza ḽi tshi khakhisa vhathu vha vho vhona u nga ndi mutshelo muṭuku. Maluvha a muvhuyu a a vulea vhusiku nahone kha awara dza fumimalo musi petals dzi tshi wela fhasi. Kha fhethu ho omaho, mivhuyu i nga tshila miṇwaha i lingana ho 200 i sa athu u bvisa dzuvha (ḽiluvha) ḽa u thoma. Honeha arali muvhuyu u tshi khou sheledzwa ḽuvha ḽiṇwe na ḽiṇwe u nga kona u bvisa maluvha musi u na miṇwaha ya 23.

MUVHUYU WO WAHO WA FA

Tsinde

Tsinde li vhonala lo kukumuwa li tshi nga li nga putedzea ngeno lo omelela vhukuma. Pesenthe dzi linganaho 70 dza thanda iyi ya tsinde ndi maqi, o vheiwaho henefho kha dzisele. Hezwi zwi itelwa uri hu vhe na maqi o linganaho nga tshifhinga tsha gomelelo u itela uri muri u qi tshila, u kone u bvisa matari maswa nga khalañwawha yo teaho. Musi ho oma hu na gomelelo, muvhuyu u a fhungudzea vhudenywa. Maqi a re khawo a thusa u ita uri muri u kone u ima. Musi muvhuyu u tshi fa, tsinde li a oma la fhedza lo wa.

Muvhuyu wo no vhaho muhulwane, u a bva buli vhukati honeha a u sumbi hu na u vhaishala nga heli buli. Arali tsinde la vhaishala li tshee lituku, linwe davhi li a mela naho e mavhili zwa tangana na tsinde lihulwane zwa aluwa. Zwenezwi zwi ita uri hu vhonele miri i mivhili i tshi khou aluwa yotthe tsini na tsini. Hafhu, arali muri wa wa, matavhi maswa a a vhumbea a mbo qi vha linwe tsinde lidenya. Zwo ralo hu mbo qi vha na dziengele na zwivhumbeo zwi takadzaho.

Thanda

Nga nthani ha u dalesa ha maqi, thanda dza muvhuyu dzi a leluwa, zwezwo zwi itisa uri dzi sa shumiswe kha khuni kana basha (thanda dza u fhaa). Honeha hedzi thanda dzi a kona u shumiswa kha u ita zwikwekwete, ndilo na zwipapamali zwi no shumiswa hu tshi rewa khovhe.

MIDZI

Midzi

Mudzi wa u thoma muhulwane wa u thoma u bveledziwa ndi mudzi-dendele (tap root). Mudzi muhulwane une wa tsa fhasi mavuni, u sa yi matungo. U thoma u balangana musu muri wo no aluwa vhukuma. Sisiteme ya midzi i shallow hone ha yo khwaṭha u itela u dzhia maḽi manzhi uri a dzule tsindeni na u itela uri muvhuyu u kone u ima. Nga nṱhani ha mukumbululo, midzi i a vhonala nṱha ha mavu u mona na muri. Na musu midzi i tshi aluwa nṱha ha matombo mahulu.

MUVHUYUUREMAHAYANI

Kuilafhele kwa Tshirema

Hunwe na hunwe hune mivhuyu yha a luwa,i vha ya ndeme kha kuilafhele kwa Tshirema vhunga i na zwinzhi zwa mishonga khayo. Mishonga hei i a bviswa kha mbuyu, thanda, tsinde na matari.

Vhurereli kana lutendo lwa vhomakhulukuku zwi mona mona kha muvhuyu namafhungo manzhi a a amba nga mimuya i tshilaho kha hei miri. Miṭangano ya zwiwi i farelwa fhasiha mirunzi ha miri yenei. Na musi tshi tshifhinga tshine matari a si vhe hone, tsinde la muvhuyu li a kona u ita murunziune vhatu vha kona u dzula.

LUPHUSE LWA MBUYU LU TSHI KHOU BVISWA KHA MBEU YA MUVHUYU

Ndeme ya zwiṇoni, phukha na zwikhokhonono

Zwiṭaha zwi songo kunaho zwi anzwla u vhonala khamivhuyu nga maanda thungo ya Vhukovhela ha muri. Tshiṇoni tshi sa sokou wanala tsha mutshila mulapfu na tshone, tshi a wanalesa kha muvhuyu. Na kha uyu muvhuyu u vhidzwaho Sagole, zwikhokhonono zwi a kungea u vha henefho. Mapfene na one a a wanalesa kha mivhuyu nahone a a vhonelesa vhukati ha matavhi a muvhuyu a tshi khou la mitshele. Mapfene a a kona u pwasha mbuyu nga maṇo ao a maanda. vhonyamulemalema na zwikhokhonono zwi dhiphina nga maluvha a muvhuyu. Zwifuwo na ntsa zwi la matari na mluvha a no wela fhasi. Notshi na dzone dzi a dzula henefho kha mabuli a tsinde la muvhuyu.

RED-BILLED BUFFALO WEAVER AND ITS NEST

LILOVHA LA MUVHUYU

WAHLBERG'S EPAULETTED FRUIT BAT

7. U tangana ha mbeu ya tshinna na tshisadzi

Pollination

Mbeu ya tshinna i ya ya wela kha tshitigima tsha dzuvha. Hu na lutendo lwa u ri kha mivhuyu hezwi zwi itwa nga vhonyamulemalema i laho mitshelo. Mbeu heyi i nambatela kha maveve a nyamulemalema musi i tshi khou tswonzwa tshiluḽi tshi ḽifhaho kha maluvha. Tshiluḽi hetshi tshi ḽifhaho lwa u ṽapitela tshi wanala ngomu kha dzuvha nga murahu ha dziphethaḽa. zwa ita uri u pfukelana na u tanganywa ha mbeu ya tshinna na tshisadzi zwi itee.

U tanganywa ha mbeu idzi nga nyamulemalema a zwo ngo ḽowelea. Muri wone uṽe u bvelelda maluvha awo u tshi itela hezwi nga ṽḽila i tevhelaho: maluvha a vha mahulwane nahone a wanala mafheleloni a matavhi zwa ita uri vhonyamulemalema zwi vha lelutshele u a swikela, nahone maluvha haya nga madekwana a a vulea zwa ṽuṽuwedza u pfukelana ha mbeu nga vhonyamulemalema ngauri ndi tshifhinga tshine ya vha yo vuwa ngatsho. Honeha hu tou vha na maṽwe kha maluvha ane a vulea vhusiku u itela u pfukelana ha mbeu iyi nga vhonyamulemalema musi i tshi fhufha u bva kha muri muṽwe i tshi ya kha muṽwe u ṽoḽa mutoli wa maluvha haya. Zwiṽoni na zwikhokhonono zwi ḽivhelwa u tshila ṽḽala kha mutoli hoyu wa maluvha zwa ita uri na zwone zwi thuse kha tshipiḽa tsha u pfukelana ha mbeu hedzi.

U noniswa ha gumba

Musi u pfukelana ha mbeu ho itea, mbeu ya tshinna i dzhena ngomu ha dzuvha la tshisadzi, heneḽho hu ḽo thoma u noniswa ha gumba kha mbumbelo ya dzuvha. U noniswa ha gumba ho fhelelaho hu bveledza zwikwangwa zwiṽuku zwo putelaho mbeu ṽhukhu tshinna. Nyaluwo yo fhelelaho ya hezwi i ri ṽea mbuyu (mutshelo wa muvhuyu).

U mela ha mbeu

A hu athu u ḽivhiwa uri ndi phesenthe ngana ya mbeu ya muvhuyu ine ya tenda u mela. Fhedzi zwi re khagala ndi uri ngwanana dza muvhuyu dzi re fhethu hune mvula ya nesa, dzi aluwa nga u ṽavhanya u fhirisa dza fhethu hu si na mvuna nnzhi. Ngwanana dza muvhuyu dzi thoma nga u bveledza maṽari a songo khethekanaho u fana na a muvhuyu wo aluwaho wa fhedza musi muvhuyu u kha ḽi vha muri muṽuku, u vha u na makwati matete na tsinde lisekene, zwa ita uri u fhambane vhukuma na tsinde lawo musi wo aluwa wa fhedza.

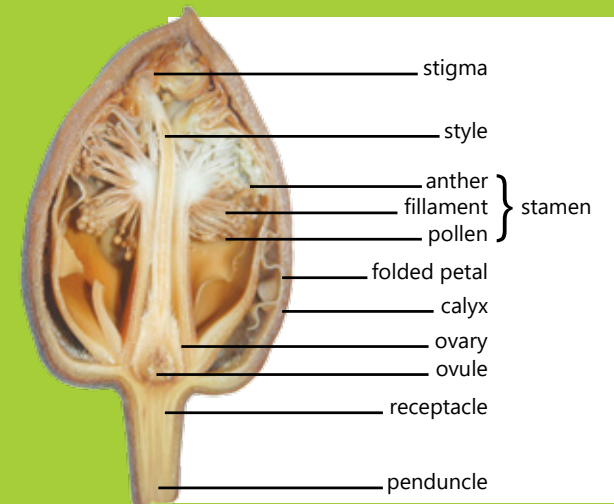

BAOBAB SEEDLING

Cross section of a Baobab Bud

Look around a baobab and you will often find something interesting such as a bud, flower or fruit (small or large). If you find a bud or flower use the illustration to identify the parts.

If you are lucky enough to find a fruit, open it and suck the delicious powder off the seed.

VHANA VHAṬUKU VHO IMA FHASI HA MUVHUYU

9. Vhumatshelo ha mivhuyu

Zwithu zwinzhi zwi nga kona u tshinyadza mivhuyu, kha mutshelo, mivhuyu u tshi kha ḡi vha muṭuku na kha muri wone uṇe. nahone mivhuyu i khou lamulelela ngaruri thanda yawo a yo ngo khwaṭha lwa u vhaisiwa kanau shumiswa kha u fhaṭa. zwi a konḡa u fhanza mivhuyu.mbaḡo i ngadzhen a yasi tshabva.

Zwine zwakhou itauri mivhuyu i ngalangalendi u vhulahwa ha zwimedzwa zwi tshi kha ḡi vha zwiṭuku kha mbudzi na zwiṇwe zwifuwo, tshimela tshiṇwe tshi a ḡiwa. Tshiṇwe tshifhingahune mivhuyu ya mela hu a shandulwa ha vho shumiswa sa fhethu ha u dzula kana u bindudza.

10. U ṭavha muvhuyu

Mivhuyu yo leluwa u alusa. Mbeu i ṭavhanya u mela arali yo lovhewa maḡini a u fhis a. Mbeu i ṭavhiwa kha bege (tshikwama) yo pangwaho mavu a muṭavha. Bege khulwane i itelwa u kona u fara midzi milapfu ya mivhuyu. Mavu a tea u sheledzwa vhukuma uri mbeu i dzule yo ṇukala. Musi ṭari ḡi tshi tou bva, ḡi fanela u tsireledzwa kha mbudzi na kholomo nga u fhaṭela mupfunda wa u ḡi tsireledza A si nyimele dzoṭhe dzine mivhuyu ya nga kona u tshila khadzo. Mivhuyu a i takali fhethu hu rotholesaho kana maroromani nahone i ṭoḡa tshedza tsha ḡuvha. Musi i tshi ṭavhiwa fhethu hune a yo ngo hu ḡowelesa, i ṭoḡa u ṭhogomelwa vhukuma. Vhathu vhaṇwe vha dzhia zwimedzwa izwi sa tshimedzwa tsha ṇuni.

ZWIMEDZWA ZWA MUVHUYU NGADENI YA HAYANI

11. U thogomela mivhuyu Bugutshumiswa

Mivhuyu I a tea u thogomelwa vhukuma. Hezwi zwi a kona u itwa nga phurodzhekiti dza u tutuwedza u tavhiwa ha mbwanana dza mivhuyu na u tsireledza zwimedzwa zwituku kha u liwa nga zwifuwo. Hu tea u tsireledzwa na mivhuyu yo no aluwaho. Tshiimiswa tsha Baobab Foundation tshi na ndivho ya u tutuwedza vhathu kha u tsireledza mivhuyu. Tshiimiswa hetshi tshi tutuwedza vhafumakadzi vha mahayani u tavha na u alusa mbwanana dza mivhuyu nga vhone vhane nahone vha kone u thogomela mivhuyu na vhumatshelo hayo.

VHO ANNAH MUVHALI VHO FARA MBUYU

VHO MASHUDU RAMBASA VHA TAVHA MURI WA U THOMA

References

- Venter, S.M., 2012. The Ecology of Baobabs (*Adansonia digitata* L.) in relation to sustainable utilization in northern Venda, South Africa. PHD Thesis, University of the Witwatersrand, Johannesburg.
- Tsy, J.L.P., Lumaret, R., Mayne, D., Vall, A.O.M., Abutaba, Y.I.M., Sagna, M., Raoseta, S.O.R., Danthu, P., 2009. Chloroplast DNA phylogeography suggests a West African centre of origin for baobab, *Adansonia digitata* L. (Bombacoideae, Malvaceae). *Molecular Ecology* 18, 1707-1715.
- Drake, E., 2006. A book of Baobabs. Aardvark Press, Cape Town.
- Watson, R. 2007. The African Baobab. Struik Publishers, Cape Town.
- Wickens, G. E. 1982. The baobab: Africa's upside-down tree. Royal Botanic Gardens, Kew.

For more information see: <http://www.baobabfoundation.co.za>

